

ӘОЖ 82; 82-7; 82-9; МҒТАР 17.82  
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.07>**М.Т. ШОХАЕВ<sup>1</sup>, Б.И. НҰРДАУЛЕТОВА<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің PhD докторанты  
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: mshokhayev@mail.ru  
<sup>2</sup>филология ғылымдарының докторы, профессор  
Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инженеринг университеті  
(Қазақстан, Ақтау қ.), e-mail: nurdauletova@mail.ru

**МАҢҒЫСТАУДЫҢ САКРАЛДЫ КЕҢІСТІГІ:  
ЕРЕКШЕ ЭПИТАФИЯЛАР МАЗМҰНЫ**

**Аңдатпа.** Мақалада Маңғыстаудың киелі орындарына жасалған экспедициялар кезінде Шақпақ ата жартастағы мешіті, Сейсем ата пантеоны, Қараман ата қорымынан табылған ерекше эпитафиялардың аудармаларының мазмұндық бөлінісі ұсынылды. Табылған тастағы жазбалардың тәржімалары бұған дейінгі зерттеу мен аударма нәтижесін жариялаған дереккөздермен салыстырылып, кейбір түзетулер жасалды. Эпитафияларда көтерілген мәселе мен ондағы ой-толғамдар жергілікті ақын-жыраулардың шығармашылығымен сабақтастырылып, ортақ дүниетанымның бар екені, олардың Ислам дінінің сопылық ағымы шеңберінде шектесетініне мысалдар ұсынылды. Зерттеу барысында кейбір қарапайым ұғымдардың қолданысы мен мәнісін бағамдай отырып, оларға басқа қырынан қарап, ғылыми мәселеге айналдыруға қатысты ұсыныстар жасалды. Әдебиеттанудың нысанына айналуға басты талап саналатын эпитафиялардың бірегейлігіне қатысты діни контекст ерекшелігіне сәйкес ережеден тыс айырмашылықтардың бар екендігіне назар аударылды. Шығыс халықтарының, әсіресе Ислам дініндегі халықтар эпитафиясын қарастыру кезінде дін қағидаттарын негізге алудың маңыздылығына мән берілді. Жинақталған эпитафиялардың мағыналық сипатына талдау жүргізіліп, кілт сөздерді назарға ала отырып зерделеу нәтижесінде табылған эпитафиялардың жазылу мақсаты мен көне және қазіргі кезде де өзінің сакралдылығын жоғалтпай тұрған кеңістіктегі ұлттық дүниетанымның діни негізіне сілтеме жасалды.

**Кілт сөздер:** Маңғыстау, сакралды кеңістік, ерекше эпитафиялар, мағыналық сипат, қазақ дүниетаным, сопылық ұғымдар, жыр-толғаулар.

**M.T. Shokhayev<sup>1</sup>, B.I. Nurdauletova<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University  
(Kazakhstan, Astana), e-mail: mshokhayev@mail.ru  
<sup>2</sup>Doctor of Philological Sciences, Professor  
Sh. Yesenov Caspian University of Technology and Engineering  
(Kazakhstan, Aktau), e-mail: nurdauletova@mail.ru

**\*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Шохаев М.Т., Нұрдаулетова Б.И. Маңғыстаудың сакралды кеңістігі: ерекше эпитафиялар мазмұны // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3 (125). – Б. 79–94. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.07>

**\*Cite us correctly:**

Shohaev M.T., Nurdauletova B.I. Mangystaudyn sakraldy kenistigi: erekshe epitafiialar mazmuny [The Sacred Space of Mangystau: the Content of Unusual Epitaphs] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №3 (125). – B. 79–94. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.07>

## The Sacred Space of Mangystau: the Content of Unusual Epitaphs

**Abstract.** The article presents a meaningful division of translations of unusual epitaphs found in the Shakpak ata rock mosque, Sisem ata pantheon, Karaman ata necropolis during expeditions to the sacred places of Mangystau. The translation of the records in the found stone was compared with the published results of the previous study and translation, and some adjustments were made. The epitaphs provided examples of the fact that the question raised and the reflections in it are linked to the work of local poets and zhyrau, have a common worldview, and border within the Sufi current of Islam. During the research proposals were formulated to turn some elementary concepts into a scientific problem, considering them from a different angle. Special attention was paid to the specifics of the religious context concerning the uniqueness of epitaphs, which are considered the main requirement to become an object of literary studies. When considering the epitaph of the peoples of the East, especially the peoples of Islam, importance was attached to the importance of a fundamental approach to the principles of religion. The semantic analysis of the accumulated epitaphs was carried out with an emphasis on keywords, the purpose of writing the found epitaphs was predicted and a reference was made to the religious basis of the national worldview in a space that has not lost its sacredness both in antiquity and at the present time.

**Keywords:** Mangystau, sacred space, unusual epitaphs, semantic character, Kazakh worldview, Sufi concepts, zhyr-tolgau.

**М.Т. Шохаяев<sup>1</sup>, Б.И. Нурдаулетова<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева  
(Казахстан, г. Астана), e-mail: mshokhayev@mail.ru*

<sup>2</sup>*доктор филологических наук, профессор  
Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова  
(Казахстан, г. Актау), e-mail: nurdauletova@mail.ru*

## Сакральное пространство Мангистау: содержание необычных эпитафий

**Аннотация.** В статье представлено содержательное разделение переводов необычных эпитафий, обнаруженных в наскальной мечети Шакпак ата, пантеоне Сисем ата, некрополе Караман ата во время экспедиций по сакральным местам Мангистау. Перевод записей в найденном камне был сопоставлен с опубликованными результатами предыдущего исследования и перевода, и были сделаны некоторые корректировки. В эпитафиях были представлены примеры того, что поднятый вопрос и размышления в нем увязаны с творчеством местных поэтов и жырау, имеют общее мировоззрение, граничат в рамках суфийского течения ислама. В ходе исследования были сформулированы предложения по превращению некоторых элементарных понятий в научную проблему, рассматривая их под другим углом зрения. Особое внимание было уделено специфике религиозного контекста, касающейся уникальности эпитафий, которые считаются главным требованием для того, чтобы стать объектом литературоведения. При рассмотрении эпитафии народов Востока, особенно народов Ислама, придавалось значение важности основополагающего подхода к принципам религии. Был проведен семантический анализ накопленных эпитафий с акцентом на ключевые слова, предсказана цель написания найденных эпитафий и сделана ссылка на религиозную основу национального мировоззрения в пространстве, не утратившем своей сакральности как в древности, так и в настоящее время.

**Ключевые слова:** Мангистау, сакральное пространство, необычные эпитафии, смысловой характер, казахское мировоззрение, суфийские понятия, жыр-толгау.

### Кіріспе

Жазу мен қағаз, сия мен қалам қазіргі адамзат мәдениетіне бірден келмеді. Алғашқы кезде адамдар жазу үшін тас, металл, сүйек, ағаш, қайың қабығы, керамика, гипс секілді қатты материалдар мен қырып, ойып жазатын құралдарды қолданған еді. Сондықтан да ғалымдар үшін жазу мен таңбаның қайда, қалай жазылғандығы маңызды емес, олардың әрбірі түрлі ғылым салалары үшін тың дерек, таптырмас мәлімет. Себебі, ондағы жазу мен қашалған түрлі бейнелердің мазмұны тарихи, мәдени, тіпті саяси оқиғалар мен жағдайлардан хабар беріп отырады.

Сондай көне жазбалар ішінде қазіргі қазақ ғылымында жеткілікті деңгейде зерттеліп үлгермеген эпиграммалардың, одан туындайтын эпитафиялардың орны бөлек. Бұлар өзінің тарихын б.з.д. VII ғасырдан алады және күні бүгінге дейін қолданыс тауып, келешекке мұра болып қалып отыр. Эпиграфикалық ескерткіштердің құндылығы сол дәуірдің тұсын ешбір боямасыз қаз қалпында тануға жүктесе, екіншіден қоғамдағы мәдени-рухани, саяси ахуалды дәл көрсетуімен ерекшеленеді. Бұл таным жолында да, тарих жолында да ақиқат болатын негіздемені жүйелейді. Эпиграфикалық дереккөздер арасында эпитафиялар өзіндік артықшылыққа ие. Құлпытастағы жазудың мәнін зерделеу гуманитарлық ғылымдар саласында ақиқат болатын ғылыми негіздемеге мүмкіндік туғызатыны анық [1].

### Зерттеу әдістері

Бұл мақалада сипаттама, салыстырмалы талдау, интермәтінділік, семантика-стилистикалық, салыстырмалы-салғастырмалы талдау әдістері қолданылды.

### Талдау мен нәтижелер

Енді жоғарыда аталып өткен ұғымдар туралы сөз қозғасақ... Әу баста танымал тұлғалардың жаназаларында оқылған эпиграммалар, кейін құлпытастарға жазылған эпитафияларға айналды. Ғылымда эпиграмма мен эпитафияны бөлек те, бір ұғым ретінде де қарастыратын көзқарастар жеткілікті. Бірақ олардың жанрлық ерекшелігі мен жазылу мақсатын ескерер болсақ, әрбіріне жеке тоқталып өтуіміз керек. Эпиграммаға «Үлкен орыс энциклопедиясында» төмендегідей анықтама берілген: ЭПИГРАММА (греч. ἐπίγραμμα, род. п. ἐπίγραμματος – надпись), 1) в античной поэзии – короткое лирич. стихотворение произвольного содержания (сначала – посвятельные надписи, потом – эпитафии, поучения, описания, любовные, застольные, сатирические стихи), написанное элегическим дистихом... 2) В новоевропейской поэзии – короткие сатирич. стихотворения, обычно с остротой (пуантом) в конце, отчасти перерабатывающие традиц. марциаловские мотивы (К. Маро, Вольтер, Ж.Б. Руссо, Г.Э. Лессинг, Р. Бёрнс, А.П. Сумароков и др.), отчасти откликающиеся на злободневные, порой политич. события (А.С. Пушкин, Э. на А.А. Аракчеева, Ф.В. Булгарина и др.). Эпитафияны «...надгробная надпись, преим. стихотворная; существовала как реальная надпись на могильной плите и как фиктивная» [15] деп көрсеткен. Бұдан ұққанымыз, эпиграммалар басында еркін тақырыпқа жазылған арнаулар болған. Кейін өзге де жанрларға түрленіп, түрлі мазмұндағы жазбалардың туындауына себепші болған жанр. Ал қазіргі жаңаеуропалық поэзияда эпиграммалар деп қысқа көлемді, өткір ойын көбінесе шығарманың соңында ұсынатын сатиралық өлеңдерді айтады. Екінші нұсқаны біз тар мағынадағы анықтама деп қарастыратын болсақ, шатаспаймыз.

Эпитафия анықтамасына келер болсақ, ол – қабір басындағы жазба. Оның анықтамасы осы-ақ. Адамның аты-жөні де, туған және өлген жылы да, ол туралы жазылған естелік те эпитафияға саналады. Қабір басында қалған эпитафиялардың авторлары қайтқан кісінің жөнелтілуіне жауапты кісілер ғана емес, сөзін аманаттап кеткен қайтқан кісінің өзі болуы да мүмкін. Олар қара өлең, не қара сөз формасындағы түрлі мәтіндер болып келеді. Сол себепті де эпитафияның қазіргі таңдағы жанрлық спецификасы нақтылана қойған жоқ. Әр дереккөздерде әр түрлі анықтамалардың болуы – осының айғағы бола алады. Эпитафия сөзінің этимологиясына үңілсек, көне грек тілінен аударғанда «*тафос*» – қабір мағынасын

береді, ал «эпи» – мекен мәнін үстеуші сөз. Бұл ақпарат та бізге эпитафияның қабір басына тікелей қатысты екенін ғана ұғындырып, формасы мен жанрын ерекшелеп көрсетпейді.

Біздің мәдениетте көп кездеспегенімен, батыс елдерінің эпитафиялары күлдіргі болып та, кекетіп, мысқылдап та, тіпті біреуді өкіндіру немесе біреуге қарғыс айту мақсатында да жазыла береді. Бұл аймақтарда эпитафиялар бастапқы сипатынан ажырамай, уақыт өте түрленіп отырған. Олардың көлемі де әр түрлі. Бір ғана сөзден тұратын немесе жүздеген тармақты құрайтын поэмалар да кездеседі. Сондай ұзақ эпитафиялардың бірі деп біз б.з.д. I ғасырдың соңына қарай жазылған көне Рим консулы Квинт Лукреция Веспильоның мақтау сөзін айтамыз. «*Laudatio Turiae*», қазақша «Турияның даңқы үшін» деп аталатын бұл эпитафия 180 жолдан тұрады және онда ер адамның өзінің жарын мадақтап, мақтап жазған естелігі берілген. Мақаламыз осы секілді Маңғыстау жерінде табылған жазбалар мен олардың мазмұны жөнінде болмақ.

Жоғарыда айтып өткендей, қай заманда да эпитафия / эпиграмма түрлі көзқарас тұрғысынан, әр түрлі жанр спецификаларына сәйкес, әр түрлі ғылым салаларының нысаны болған. Ол жөнінде ғалым Н.В. Брагинская өзінің «Эпитафия как письменный фольклор» зерттеуінде эпитафияны фольклор жанрының өнімі тұрғысынан қарауды ұсынады, алайда ғалым эпитафияны «ни собственно литература, ни только надпись» [2, 119-б.] деуі арқылы, оның көп ғылым саласына ортақ дүние екенін жоққа шығармайды. Өйткені, эпитафияны зерттеп-зерделеу арқылы тілдік ерекшелікті де, қоғамдық дүниетанымды да, дін түрін, діл үнін де, өткен тарихты, тарихи тұлғалар мен оқиғаларды, ең ақыры шындықты тануымызға болады. Сол себепті біз ғалымның ойымен келісіп, оларға жан-жақты көзқарас тұрғысынан қарайтын боламыз. Бұл оймен ғалым С.И. Николаев та келіседі. Өзінің «Проблемы изучения малых стихотворных жанров (Эпитафия)» атты еңбегінде ғалым эпитафияның екіұштылығын, яғни оның кей жағдайда әдебиетке тән болып, екінші жағдайда әдебиеттен тыс шындыққа қатысты болатынын ескерткен [3, 45-б.]. Демек, эпитафияның ішкі-сыртқы сипаты толық ашылмағанын біле тұра, оның уақыт өте өзгерістерге ұшырап, қалыптасу мен даму кезеңінен өткенін көре тұра оның бұрынғы анықтамасы мен бұрынғы ерекшелігіне байлаулы болып қалмауымыз керек. Осыған сәйкес эпитафия этимологиясы мен дефинициясында көрсетілген қабір басындағы жазу ғана емес, көне ескерткіштердің қабырғалары мен дуалдарындағы, діни орындар мен өзге де түрлі материалдардан жасалған діни немесе жерлеуге қатысты бұйымдардағы графиктік те, жазбаша да мәтіндер деп тұжырымдауымызға болады. Өйткені Маңғыстау аймағынан табылған эпитафиялардың біршамасы жартастағы Шақпақ ата мешітінен табылған. Мешіт қабір басы болмағанымен, екеуін діни ритуалдар біріктіреді. Шақпақ ата басында жазылған эпиграммалар мен там басындағы эпитафиялардың мазмұны бір, әрі мешіттер мен қорымдар бір-біріне жапсарлас жатыр. Оған қоса, эпитафияның әуел басында поэзия жанрында жазылғанын, кейін проза жанрымен түрленгенін, әуелі ауызша формада өмір сүріп, уақыт өте жазбаша формаға өткенін ескерсек, біз суреттер мен бейнелерді де эпитафиядан бөлмегеніміз дұрыс, себебі суреттердің ішінде оқырманға эстетикалық тұрғыдан ғана әсер етіп қоймай, онымен қарым-қатынасқа түсіп, қандай да бір салмақты ойды жеткізіп тұратындары да жеткілікті.

«Маңғыстау түбегі – ежелгі заманның сырын аша беретін, дерегі мол көне өлкелердің бірі. Оның қойнауында тек мұнай мен газдың сарқылмас қоры емес, талай дәуірлердің тарихын бейнелейтін сан алуан ескерткіштер де кездеседі [13, 100-б.]». Біздің 27 айға жоспарланған «Маңғыстаудың сакралды кеңістігі» зерттеу жобамыздың аясында бірнеше мәрте Маңғыстаудың киелі орындарына экспедициялар жасалған болатын. Зерттеу экспедициялары кезінде 100-ден астам таңбалар мен тастағы, қабырғадағы жазулар табылды. Қайтқан кісінің аты-жөні немесе руы жазылған эпитафиялардан бөлек, өзінің мазмұнымен ерекшеленген 30-ға жуық жазуды алдарыңызға тақырыптық-мазмұндық ерекшелігіне сәйкес жіктеп, бөлінісін жасап, ұсынып отырмыз (1-кесте).

**1-кесте – «Маңғыстаудың сакралды кеңістігі» зерттеу жобасы аясында табылған эпитафиялардың мазмұндық бөлінісі**

1	2
<p>Кәлима Шәһадат, такбир мен тағауз</p>	<p style="text-align: center;"><b>ШАҚПАҚ АТА:</b></p> <p>1. Мәтін. اعود بالله باسم جوسرين جاريلقاب اوغلى ياز غوجى القا ... Қазақша аудармасы. [Шайтаннан қашып], Алладан жәрдем сұраймын. Оның (Алла) атымен! Жүрсін Жарылқап ұлы. Жазушы Ал-Қа...</p> <p>2. Мәтін. اعود بالله من الشيطان الرجيم لا اله الا الله محمد رسول الله Қазақша аудармасы. Қудаланған шайтаннан Алланың панасына жүгінемін! Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед – Алланың елшісі</p> <p style="text-align: center;"><b>СЕЙСЕМ АТА ПАНТЕОНЫ:</b></p> <p>3. Мәтін. 1876 لا اله الا الله محمد رسول الله اداى روى كنجه بولمى ننگ ايرمك تنكزباى اوغلى نجى يلده وفاة 79 ياشنده بنا قلغان 1900 قوى ايلان تمام جزنان اوزغان حيانباى قبيغان Қазақша аудармасы. Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед – Алланың елшісі. Адай руы, Кенже бөлімінің Ермек Теңізбай ұлы 1876-ншы жылда опат [болды] 79 жасында. Бина қылған 1900, қой [жылы болды] тәмам. Жүзінен озған Жиенбай қылған.</p> <p>4. Мәтін. لا اله الا الله محمد رسول الله صلى عليه صاتوبالدى باها دور Қазақша аудармасы. Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед – Алланың елшісі, Оған [Алланың] мадағы болсын! Сатыбалды Бахадүр.</p> <p>5. Мәтін. لا اله الا الله محمد رسول الله اشهد ان لا اله الا الله واشهد ان محمد عبده ورسوله ادى روغى بايمببت طايفاسى انيت بولمى ممببت نياز تولا ب و غلى ننگ طمى باشنا كلكانكز بر الحمد 3 قل هو الله اوقنك لار Қазақша аудармасы. Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед – Алланың елшісі. Куәлік беремін, Алладан басқа Құдай жоқ, Куәлік беремін, Мұхаммед – Алланың елшісі. Мәмбетнияз Төлеп ұлының тамы. Басына келгеніңіз бір «ал-Хамду» [Құран, 1], үш «Құл-хуа-Аллах» [Құран, 112] оқыңыздар.</p>
<p>Хадистер</p>	<p style="text-align: center;"><b>ШАҚПАҚ АТА:</b></p> <p>1. Мәтін. وا قالنبى عليه السلام لوكانت دنيا ذهبا يبنى والاخرت اذقا ياباقى. باسم ملا قل مات بن شوبك Қазақша аудармасы. Пайғамбар, алейхи-салам, айтқан екен: Егер дүние алтын болса да, жойылады, ал ахирет үздіксіз жалғаса береді! Молла Құлмат Шубек ұлы.</p> <p>2. Мәтін. ... قال النبى عليه السلام من مات غريبا Қазақша аудармасы. Пайғамбар, алейхи-салам, айтқан екен: Кім ғариб болып өлсе...</p> <p>3. Мәтін. قال النبى عليه السلام افقر فقر حقر حقر Қазақша аудармасы. Пайғамбар, алейхи-салам, айтқан екен: Кедей бол! Кедейлік – қорлық. Қорлан!</p>

1	2
	<p>4. Мәтін. قال رسول الله صلى الله عليه وسلم اذا تحيرتم في الامور فاستعينوا من اهل القبور Қазақша аудармасы. Алланың Елшісі саллаллаһу ғалайһи уа сәлләм айтты: Егер сіздер бір мәселе туралы шатассаңыздар, қабір иелерінен көмек сұраңыздар.</p>
<p>Философиялық толғамдар</p>	<p><b>ШАҚПАҚ АТА:</b> 1. Мәтін. افتتاح يا مفتاح الابواب Қазақша аудармасы. Ашыл, о есіктерді Ашушы! (90)</p> <p><b>ҚАРАМАН АТА</b> 2. Мәтін. دنيا فانی عمر يلدك اوتار 3. Қазақша аудармасы. Құлпытастағы жазу: «Дүние – фәни, бұл өмір йелтек (желдей) кешер»</p>
<p>Өлеңдер</p>	<p><b>ШАҚПАҚ АТА:</b> 1. Мәтін. فانی جهانہ بیل کیم جهان اوتار اموال جاہہ برما کونکیل اول همان اوتار بردم جهانده سن بیل بو ترکیلک قیمتین برماس لار ایکی هر کیم اوزا بر زمان اوتار دنیاده یوق وفا و ایماس عمرینک بقا بو بیوفاده یل کبی عمرینک روان اوتار جسمینک اوینده جانکه عزیز مهمان ابرور توت حرمتتی واجب اوشول مهمان اوتار دنیا بوزوق سراى انکا ایل کاروان کبی قلغیل پراغ زاهد یا کاروان اوتار</p> <p>Қазақша аудармасы. Осынау жалған дүниеге алданба, біл, тез-ақ өтер Дүние-малға көңіл бөлме, ол да кетер Бұл жалғанға қас-қағым уақытқа келдің, бағалай біл Берілмес екі қайта, бір мезетте өтер Дүниеде жоқ опа, өмір бақи емес Бұл аққан судай өмірің жылдам өтер Денеңе әзіз жаның қонақ болар Құрмет тұту уәжіп сол мейманды, ол да кетер Дүние – бұзық сарай, адам – өткен керуендей Болғын жырақ, ей захид, керуен өтер.</p>
<p>Қайтқан кісі туралы</p>	<p><b>ШАҚПАҚ АТА:</b> 1. Мәтін. باسم ارباجی فرفی قلی حافظ 1295 Қазақша аудармасы. Оның (Алла) атымен! Арабашы Фарфи-құлы хафиз, 1295/1878</p> <p>2. Мәтін. کوبجال کیم تر تانه باى Қазақша аудармасы. Көбжал әлсіз Танабай (Бұл жердегі «әлсіз» сөзі өзін-өзі қор тұту мағынасындағы сопылық үстеме болуы мүмкін)</p>

1	2
	<p style="text-align: center;"><b>СЕЙСЕМ АТА ПАНТЕОНЫ:</b></p> <p>1. Мәтін. بسم الله الرحمن الرحيم ای مومن لار دعوات یادی ایلاکای ایدنکز دیب ملا اوتولی مارحوم اوجون اوشبو صارای یازغان خالیق اتاسی اوتمورت اوا ... قلدی Қазақша аудармасы. Рақымды да Мейрімді Алла атымен!.. Момындар жады еткей едіңіз деп, Молла Өтеулі марқұм үшін үшбу сарай. Жазған халық атасы Өтемұрат ... қылды.</p> <p>2. Мәтін. المرحوم المغفور طاز لار روغی یتی قرا طایفسی ننگ اوطارباى یوتالی اوغلی وفات بولدی 68 یاشنده یلان یلنده Қазақша аудармасы. Әл-марқұм әл-мағфур Тазлар руы, Жетіқара тайпасының Отарбай Жоталы ұлы опат болды 68 жасында, жылан жылында...</p> <p>3. Мәтін. بریش اروغنگ بیکش طایفاسی ننگ شیردالی مرضا تومان باى اوغلی کامینه الب قویغان طاشی اوشبو الحکم لله تعالی Қазақша аудармасы. Беріш ұрығының Бегіс тайпасының Сердалы мырза Түменбайұлы. Камина алып қойған тасы үшбу. Хүкім Алла тағалаға тиісті!</p>
<p>Насихат- ғибрат</p>	<p style="text-align: center;"><b>ШАҚПАҚ АТА:</b></p> <p>1. Мәтін. محمد كه خورشيد افلاك بود – اخر مقامش ته خاك بود Қазақша аудармасы. Аспандағы күндей болған Мұхаммедтің де Соңғы мақамы топырақтың түбі (асты) болды Әуез-Мұхаммедмунин бимикдар Молла Құлқасым Уайс кати Ахрарбай ибн Ағабек Оның (Алла) атымен! Барлық адам рухтары</p> <p>2. Мәтін. لا اله الا الله محمد رسول الله غريب لركع بئى دا اكر طواف قلسلر اخلاص برلا حق هر نا برر حاجد قولسلر امپدروارم جملا مسلمان اهلادين بنده اين محمد حقغا دعای خير قلسلر الف سنه 1119 Қазақша мағынасы. Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед Алланың елшісі Бұл зиратшылардың Қағбасы, егер олар тәуәп етсе айналып. Құдайдан егер шын ниетіңмен сұрасаң, әр тілегіңді берер. Мен барлық мұсылмандардан, бұл – Мұхаммед атты пендеге бағыштап қайыр-дұғасын оқиды деген үмітке толымын. 1119/1707-08 жылы жазылды.</p> <p>3. Мәтін. راحت سزم اوسا از سر کسی خلی هر کسی کار نکانی ابجد بر ... غم بر قرور کشی ار الر حدسین زیر خالص نی از سخن سلم رززان 1198</p> <p>4. Қазақша аудармасы. Егер де әрбір адам өз өмірін қадірлесе, ауыртпалықты істер жасамаған болса, онда арғы дүниеде жайлы жатады. 1198/1783-84</p>

1	2
<p>Құран сүрелері мен аяттары</p>	<p style="text-align: center;"><b>СЕЙСЕМ АТА ПАНТЕОНЫ:</b></p> <p><b>1.</b> Мәтін. الحكم لله تعالى بایمبت طایفسی جانبوز بولمنك كوشجان وفات بولدی ابن طاقان 19 یشنده. نجى یلده ذوالحجه اینده انا لله وانا الیه راجعون طاشنى قويدردى اناسى نورجه بايبيجه 1878 اوسطا منکجاصر Қазақша аудармасы. Хүкім Алла Тағаладан! Бәйімбет тайпасы, Жанбоз бөлімінің Көшжан опат болды ибн тақан 19 жасында 1878-інші жылды зу+л+хиджжа айында. Біз Аллаға тиістіміз, шынында Оған қайтамыз! (Бақара сүресінен) Тасты қойдырған анасы Нұрша бәйбіше. Ұста Мынжасар. (31-бет)</p> <p><b>2.</b> Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед – Алланың елшісі. Әрі қарай Мүлік сүресі жазылған.</p> <p><b>3.</b> Адай руы, Жеменей тайпасы, Кенже бөлімі, Әліш Тұнқатар ұлы опат болды 75 жасында. Толы Әліш ұлы опат болды 61 жасында. Ұста салды Мұстафауиға М[ұхамадийа] бойынша 1322/1904-05 жылда, 1-нші шаууалда бастады, ақырысында тәмам болды. Масихийа И[сауийа] бойынша 1906 жылда. ... құны – 70 бойдақ ақша күміс. Тәмам болды. Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед – Алланың елшісі. Куәландырамын, Алладан басқа Құдай жоқ, Куәландырамын, Мұхаммед – Оның құлы және елшісі. Мәтін. وله الاسماء الحسنی Қазақша аудармасы. Ең көркем аттар Оған тән (Құран, 20:8) Мәтін. علم الغيب والشهادة هو الرحمن الرحيم Қазақша аудармасы. [Ол] – ғайыпты және куәлікті білуші. Ол – Рақымды да мейрімді (Құран, 59:22) (59-бет)</p> <p><b>4.</b> Мәтін. اعوذ بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم هو الله الذي لا اله الا هو الملك القدوس السلام المؤمن المهيمن العزيز الجبار المتكبر سبحان الله عما يشركون هو الله الخالق البارئ المصور له الاسماء الحسنی يسبح له ما فى السموات والارض وهو العزيز الحكيم Қазақша аудармасы. Таспен ұрылған шайтаннан қашып,, Алладан пана тілеймін! Рақымды да Мейрімді Алла атымен. Ол сондай Алла, Одан басқа ешбір Тәңір жоқ. Ол патша; өте пәк, есендік беруші, қорғаушы, тым үстем, иман беруші, аса өктем, өте зор; Алла оған мадақтар болсын, Ол олардың қосқан ортақтарынан пәк және жоғары. Ол Алла жаратушы, жоқтан бар етуші, бейнелеуші. Аттардың ең көркемі Оған тән. Көктер мен жердегі әр нәрсе Оны дәріптейді. Ол өте үстем, аса дана (Құран, 59:23-24) Осы аятты оқып, рухына бағыштағай зияратқа келген аға-інілер!</p>



1	2
	<p>1. Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед – Алланың елшісі. Рақымды да Мейрімді Алла атымен. Тасы 1890 [жылы салынды]... Мәтін. كل نفس ذائقة الموت Қазақша аудармасы. Әрбір жан өлім дәмін татады (Құран, 3:185) Өлім – кесе, күллі адам ішетін, Қабір – сандық, күллі жан кіретін! Мәтін. ياايها الذين امنوا توبوا الى الله توبة... Қазақша аудармасы. Ей мүміндер! Аллаға шынайы тәуба қылындар! [Құран, 66:8]</p>
<p>Өзге тақырыптағы немесе толық оқылмаған (түсініксіз) эпитафиялар</p>	<p style="text-align: center;"><b>ШАҚПАҚ АТА:</b></p> <p>1. Мәтін. غربتده غريب شادمان بولماس ايميش هيچ كمسه غريبا مهربان بولماس ايميش كتبه ملا ظاهر رباتجي Қазақша аудармасы. «Бөтен елде шетелдік шаттанбас, Ешкім шетелдікке мейрлі болмас. Мұны жазған Молла Захир Рабатшы»</p> <p>2. Мәтін. اجزا موی Қазақша аудармасы. (Пайғамбар) қылының бөліктері</p>

Бұл эпитафиялардың ішіндегі Шақпақ ата басындағы жазбалар бұрын-соңды да өзге ғалымдардың оқылуымен жарық көрген болатын (Муминов Ә.Қ., Нұрманова А.Ш. Шақпақ ата жерасты мешіті мен қорымының эпиграфикасы). Оларға жалпы сипаттама берер болсақ, эпитафияларды бір арнаға біріктіріп тұрған жалғыз нәрсе бар. Ол – дін, соның ішінде Ислам діні. Эпитафиялардың тағы бір ерекшелігі олардың көп бөлігінің қайтқан кісінің құлпытастарынан емес, ата-бабаларымыз кезінде діни білім беру мен ғибабат етуге қолданған Шақпақ ата жартасты мешітінен табылуы. Мешіттің қабырғалары мен тастұғырларында, қасбетіне жазылған жазулар мен таңбалардың есебі жоқ. Олардың ішінде көпке дейін беймәлім болып келген Мұхаммед Мұстафа с.а.у. хадистері де бар.

Шақпақ ата жартасты мешітінен табылған көлемді эпитафиялардың бірі – өмір туралы жазылған өлең. Өлең 10 тармақтан тұрады, ұйқас пен құрылым көркем сақталған. Алғашқы шумағы қара өлең ұйқасына құрылып, ойды әрі қарай жалғастыра отырып, түйіндеу үшін кезекті ұйқасқа ауысады. Өлеңнің алғашқы 8 тармағындағы ой қазақ, мұсылман халықтары ұғымында ғана емес, жалпы адамзат баласының дүниетанымындағы өмірдің жалғандығы, қысқалығы турасындағы ойларды жалғайды:

Осынау жалған дүниеге алданба, біл, тез-ақ өтер,

Дүние-малға көңіл бөлме, ол да кетер.

Бұл жалғанға қас-қағым уақытқа келдің, бағалай біл,

Берілмес екі қайта, бір мезетте өтер.

Дүниеде жоқ опа, өмір бақи емес,

Бұл аққан судай өмірің жылдам өтер.

Денеңе әзіз жаның қонақ болар,

Құрмет тұту уәжіп сол мейманды, ол да кетер. Бұл үзіндімен сарындас ойларды біз қазақтың кез келген ақын-жырауларының шығармашылығынан көруімізге болады. Нақтылар болсақ, Шал ақын Құлекеұлының «Жақсыға сырым жасырман» деген толғауында төмендегі

... Адамзаттың белгілі,

Бұл дүниеден өтері [4, 87-б.] үзіндісіндегі шындықты өзінің келесі өлеңімен жалғайды:

Дүние деген шолақ депті,

Жан кеудеге қонақ депті,

Ақырет деген бір киім,  
Алып қайтар сол-ақ депті.

Дүние деген осы,  
Ешкімнің емес досы,  
Болар еді досы,  
Аумаса егер қосы.

Дүниеге қызығамыз несін біліп,  
Аз күнгі қызығына есерленіп,  
Жалаңаш кеп, жалаңаш қайтамыз ғой,

Мойынға төрт қары бөз тесіп іліп [4, 100-б.]. Жоғарыдағы екі өлеңде де жанның тәнге қонақ екендігі сөз етілген. Оны біз бұрыннан оқып-біліп ұғынып жүрсек те, бұл ой тек түбі жанның о дүниеге кететінін ғана меңземейтін секілді. Оны жоғалатын буға, ағып кетер суға да теңеуге болар еді, бірақ оның қонақ болуында, оны құрметтеу, сыйлау, тойдырып азығын беру және келген жеріне разы қылып қайтару деген түсінік бар деп ойлаймыз. Ал жанның азығы біздің ата-бабаларымыздың ілімінен таныс – құдайды тануға жетелейтін білім. Осындай бірауыз сөзде үлкен ілімнің басы жатқанын тілге тиек етсек, дұрыс болар еді.

Дүниеге келген баланың ең әуелі тән саулығы мен хауас салым, хауаси хамса заһири, одан әрі жақсы ата-ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаз арқылы арналы айқын жолға түсіп, түрлі ғылым салалары арқылы хақиқатқа – адамдыққа бет алу әрекетін Абай барша шығармашылығымен ізерлей танытқан [16]. Ұлы Абай өзінің жетінші қара сөзінде «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйқтасам деп тұрады. Бұлар – тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды [5]. Һәм өзі өспейді, қуат таппайды», - деп ескерткен болатын. Бұл ой тәннің қонақ үй екендігіне, жанның қонақ екендігіне тағы бір дәлел. Өзінің ойын одан әрі жалғай түскен данышпан «Дүниенің көрінген Һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықпен орны болмайды. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады. Өзелде құдай тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан, сол әсерін көрсетіп жаратқаны. Сол қуат жетпеген, ми толмаған ессіз бала күндегі «бұл немене, ол немене?» деп, бір нәрсені сұрап білсем екен дегенде, ұйқы, тамақ та есімізден шығып кететұғын құмарымызды, ержеткен соң, ақыл кіргенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екеміз?

Сол өрістетіп, өрісімізді ұзартып, құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді» [5] - дей келіп, қонақ үйінде қонағын күте алмай, «үйдің шаруасымен бос болмаған» адамдарды сөз етіп, былайша күйінеді: «Тәннен жан артық еді, тәнді жанға бас ұрғызса керек еді. Жоқ, біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай барқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық» [5].

Қазақтан қалған қонаққа қатысты қай сөзді алып қарасаң да, олардың мағынасы халқымыз үшін сакралды ұғымдар құдаймен, Қызырмен байланысып жатады. Қай кезде де қонағын күте алған адамның несібесі молайып, алғыс-мақтау мен разылыққа бөленетінін ерекшелеп отырған. Кей жағдайда

«Қонаққа қозы сойса, қозы өледі  
Қозы соймаса, өзі өледі» немесе

«Қонақ қолын тигізбеген ас арам» деген секілді салмақты ескертулер жасаған. Діни аңыз-әңгімелерге сүйенсек, Ыбырайым пайғамбар қонақсыз ас ішпеген екен, өйткені ақиретте сұралмайтын бір нәрсе болса, ол қонақпен бөлісе отырып ішкен асың дейді. Қай жағынан қарасақ та, қонақ – қасиетті ұғым. Бір қызығы, қонаққа қатысты қай мақалды алып қарасаң да, оны үйге келген қонақпен де, тәнге қонған қонақпен де байланыстыруға болады. «Қонағым, өз үйіңді де ойлап отыр» немесе «Малымды алса да, қонағымды алмасын» деген

секілді мақалдар соған сәйкес келеді және де бұл секілді мысалдар қонаққа қатысты ұғым-түсініктерді қайта зерделеп, екі арасын ажыратуды сұрап тұрғандай.

Жазбаның соңғы екі тармағын ерекшелеп алудағы себебim – дүниеге берілген теңеуде жатыр.

Дүние – бұзық сарай, адам – өткен керуендей,

Болғын жырақ, ей захид, керуен өтер деген үзіндідегі дүниенің бұзық сарайға теңелуі – бұрын-соңды кездеспеген көркемдік қолданыстардың бірі. Дүниені сарайға, Абыл ақын сықылды

Адамзат, сен бір бүгін серуенсің,

Кететін әлі-ақ көшіп керуенсің, [6, 45-б.] - дей келіп, адамзат баласын Құдайға бара жатқан керуенге теңейтіндер біршама кездесіп жатады, ал бұл үзіндіде оның бұзық екендігіне акцент түсірілген. Мұндағы дүниенің бұзықтығы – біздің ойымызша, ондағы кемшілік пен қиыншылықтың көптігі, екіншіден – одан келетін пайданың, не опаның жоқтығы. Яғни бұл дүнияға мәңгілік тұрақтап қала алмайтының.

Осындай эпитафиялармен мағыналас жазба Қараман ата басынан да табылды. Ондағы философиялық толғам, дүниені көшіп өтетін желге теңеген: «Дүние – фәни, бұл өмір иелтек (желдей) кешер». Қазақтың ұғымындағы желдің бір ерекшелігі осындай. «Жел сөз», «желігу», «желең», «желгір» «желеу», «желбуаз», «жел өкпе» сөздерінің қай-қайсысы да негативті реңктегі, жеңілдікті, тұрақсыздықты, салмақсыздықты білдіретін сөздер. Жазбадағыдай тілдік қолданыстар халқымыздың әдеби мұраларында да жетіп артылады. Даңқты ақын Насихат Сүгірұлының «Жүйрікті көп мақтама» толғауында:

Сөйлей-сөйлей кетейін

Іні менен ағаға,

Құрбы менен балаға.

Түсінген ерлер айналып

Сөзімнен кетер садаға.

Түсінбеген адамға

Соққан желдей бір бөлек

Кетеді босқа – далаға, [7, 95-б.] - деп, ұқпасқа айтқан сөзді, далаға, босқа соққан желге баласа, төмендегі үзіндіде жыршы Ұзақбай Қазжанұлы желге зымырап өте шыққан жастық дәуренін теңеген:

Он бесімде жырладым,

Қызығын көрдім құрманьң.

Жастық дәурен, баяндап

Басымызда тұрмадың.

Соққан желдей зырладың,

Ұшқан құстай пырладың [8, 135-б.]. Табылған эпитафиялардың ішінде қанша жылтырап тұрса да дүниенің жалғандығын, тез өтіп кететінін жеткізген Пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа (с.а.у.) хадисі бар: Егер дүние алтын болса да, жойылады, ал ахирет үздіксіз жалғаса береді. йа Бақи!

Шақпақ ата мешітінен табылған эпитафиялардың ішінде насихат, ғибрат, ескерту мәнінде жазылған жазбалар да бар. Көпшілігінде авторлары көрсетіліп отырған. Олардың алғашқысы:

Аспандағы күндей болған Мұхаммедтің де

Соңғы мақамы топырақтың түбі (асты) болды

Әуез-Мұхаммедмумин бимикқар

Молла Құлқасым Уайс кати

Ахрарбай ибн Ағабек

Оның (Алла) атымен! Барлық адам рухтары. Бұл жердегі тірек сөздер – Мұхаммед, мақам, топырақ. Жазбаның иесі Алланың елшісі бола тұра Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбардың

да мәңгілік өмір сүрмегенін, оның да барғаны жердің асты болғанын ерекшелеу арқылы барлық адам о дүниелік болатынын ескертіп, жай ескертіп қана қоймай, оқыған адамды уайымға, ойға салуға тырысады. Мұсылман баласының негізгі үлгі тұтқан Темірқазығы Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбар болса, өлім алдында оның да дәрменсіздігін көрсету бұрынғы қазақ ақын-жырауларының шығармашылығында әуелден бар. Шығармашылығымен таныса отырып, олардың ілімнен кенде емес, дінге берік екеніне куә боласың. Сопылық ілімнің құнарына қанып өскен Нұрым Шыршығұлұлы өлең-толғауларында Мұхаммедтің мысалы көптеп кездеседі. «Жан жаратып, жан берген» атты өлеңінде:

Ей, жігіттер, шүкір ет,  
Әркімдерің тартқызар  
Жалғыз Алла жазасын.  
Мерзімді күні біткесін  
Келтіреді қазасын.  
Кімдердің Құдай алған жоқ –

Атасы менен анасын.

Інісі менен ағасын,

Қатыны менен баласын?!

Біздер де адам санатпыз –

Алланың досты Мұхамбет

Келген күн ажал өтіпті

Ол-дағы жалғыз қарасыз, [6, 231-б.] - десе, «Әке рухымен қоштасу» толғауында:

Әуелгі де Мұхамбет,

Ақырғы да Мұхамбет –

Бір Алланың достысы

Бұ да кеткен қазадан, [6, 280-б.] - деп өзін-өзі жұбатады. Эпитафияның тағы бір маңызды тірек сөзі – мақам. Мақам сөзін ырғақ мағынасымен шатастырып алмауымыз керек. Р. Нұрғали редакторлық еткен Ислам энциклопедиясында бұл сөзді сопылық термин ретінде қарастырып, оның мағынасын «аялдау», «аялдама» мәнінде көрсеткен. Дәл осы дереккөзде төмендегідей қосымша ақпарат беріледі: «Мақам баламасы ретінде оған мәні жағынан жақын манзил – «тоқтау», «баспалдақ» терминін айтуға болады. Бірақ ол сирек пайдаланылды» [9, 105-б.]. Тримингэмнің әйгілі еңбегінде ұсынылған глоссарийде де бұл сөзге былайша анықтама берген: «Макам, мн. ч. макамат — ступень или стадия мистического «пути», достигаемая усилиями «путника»; место явления святого, где с ним можно вступить в духовное общение; гробница местного святого» [12, 294-б.]. Бұл анықтамаларды зерделер болсақ, эпитафиядағы қолданыс «адам баласының соңғы аялдмасы – өлім» деген заңдылықты жеткізу мақсатында. Жазбада «мақам» сөзінің қолданылуына мән берсек, бұл сөзді жазушының сопылық ілім өкілі екендігін алға тарта аламыз. Өйткені, «Аялдауды» еске салмаған немесе ол туралы жазбаған бірде-бір сопылық шығарма жоқ десе де болады» [9, 105-б.]. Сонымен бірге «сопылық мақамдардан тұрады. Құлшылық етуші (ғабит) – тақуа (захид). Бұл мектептердің өзіне тән әдісі, жолы және мақсаттары бар. Сопылықтың ортақ ұстанымдары – Алла тағаланы және Пайғамбарды сүю, тақуалық, дүниеге қызықпау, Алла тағалаға ризаболу. Тариқат жолына түсуші Шарифат заңдарына бағынып, дүниелік күйбең тіршіліктен бастартып, өзін Жаратушыға арнағанын қабыл алады. Жаратушының еркіне бойсұнып, бүкілолы мен іс-әрекетін Жаратушыға бағыттайды. Сонымен қатар, өзінің бүкіл болмысы менөмірін Жаратушының қалауына береді. Осылайша, сопы Ақиқатқа толық сіңіп кетеді» [17, 162-б.]

Келесі сөз еткіміз келіп отырған эпитафия оқырманын Пайғамбарға бағыштап қайыр-дұғасын оқуға шақырып, сонымен бірге Шақпақ ата мешітінің киелі орын екендігіне назар аудартады:

Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед Алланың елшісі

Бұл зиратшылардың Қағбасы, егер олар тәуәп етсе айналып.

Құдайдан егер шын ниетіңмен сұрасаң, әр тілегіңді берер.

Мен барлық мұсылмандардан, бұл – Мұхаммед атты пендеге бағыштап қайыр-дұғасын оқиды деген үмітке толымын. Қазақ ақын-жырауларында адамды, елді, жерді, кітапты, өзге де дүниелерді мұсылман жұртына қасиетті Қағбамен теңестіру, Қағбамен ауыстыру кездесіп жатады. Жоғарыда мысал келтіріп өткен Нұрым Шыршығұлұлының «Әтембекке айтқанында»:

Тең атаның баласы,

Теңдесім, сендер болмасаң,

Аразы менен татуы

Не керек маған өзгенің?

Сондықтан сізге келгенім,

Қағбаға тәуеп еткендей

Иіліп сәлем бергенім, [6, 248] деген үзінді бар. Бұл жерде ақынның айтып отырған Қағбасы – Әтембек пен оның ағайын-туыстары. Бұдан бөлек Қағбаны жүрекке теңеу шығыс мықтыларының да шығармашылығынан көрініп отырған. Әйгілі парсы тілінде жазылған алғашқы сопылық трактат «Кашф ул-Мажхуб» еңбегінде, автор Худжвири жүректі Қағбаға теңеген. Оның ойынша Меккедегі Қағбаны адамдар зиярат етсе, адамның жүрегін Алла зиярат етеді екен. Біз бұл жерде бір нәрсені ескеріп өтуіміз керек. Шақпақ ата жартастағы мешітінің Қағбаға теңелуінде ақиқат негіз бар. Мешіттегі эпиграфияларға талдау жүргізер болсақ, жазбалар бірнеше ғасырлардың жемісі ғана емес, дүниенің әр тарапынан адамдардың басын қосқан, қайтқан кісінің рухынан қолдау сұрап келетін зиярат орны болғанын көрсетеді. Архитектурасының ерекшелігі де діни ритуалдардың жиі жасалып тұрғанын көрсетеді. Зиярат ету діни ғұрпы жайында Дж. С. Тримингэм былай дейді: «С этим связан и обряд зийара – посещение могилы святого. Как и в других областях суфийской философии и практики, наблюдаются существенные различия между поклонением святой могиле благочестивого суфия и общенародным паломничеством. Мистик совершает зийара с целью достигнуть муракаба (духовного общения со святым), материальные же символы помогают ему в созерцании. А по народным верованиям, душа святого задерживается у его гробницы и мест (макам), связанных с его земной жизнью, или там, где он после смерти являлся народу. В таких местах можно получить его заступничество» [12, 33-б.]. Оған қоса, қазақ жерінде Қағба секілді бағаланатын тағы бір қасиетті орын бар. Ол – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жерленген жері. Мәшһүр Жүсіптің жерленуі туралы аңыз мистикаға толы, бірақ ақиқат нәрсе. Өзінің болжамдарының бірінде, әулие ашаршылық келсе, заман қиын болса, қажылық парызды қалай өтейміз деген халықтың сауалына былай жауап берген екен: «Менің бейітімді зиярат қылсаңдар, сол қажылыққа тең болады» [10].

Жоғарыдағы екеумен мазмұндас үшінші эпитафиямызда насихаттан гөрі ескерту басым көрінеді. «Егер де әрбір адам өз өмірін қадірлесе, ауыртпалықты істер жасамаған болса, онда арғы дүниеде жайлы жатады.» 1198/1783-84, деген жазудың мағынасы, о дүниеде тыныш жатудың шартын көрсетеді. Бұл турасында Абыл Тілеуұлы өзінің «Әліпби» өлеңінің басында:

Әріпте жыйырма тоғыз келеді «Әліп»,

Атасы Әзіреті Ғали – Әбутәліп.

Жан беріп күнәһәрді тірілтіп ап,

Тарттырар көр азабын отқа салып [6, 67-б.], деп қайырса, келесі бір шумағында:

Әріпте жыйырма тоғыз келеді «Зе»,

Мұсылман, көңлің тазарт, дінің түзе.

Сұраушы көр ішіне келген кезде,

Қақпайды күнәң үшін діріл тізе [6, 68-б.], - дей келе, әр адамның бұл дүниеде жасаған ісі үшін сұралатынын, күнәлі іс қылсаң, жазадан қашып құтыла алмайтынын жеткізеді. Бұнымен тоқталмай, ақын «Нүн» әрпін таныстыру кезінде осы ойды қайталап өтеді:

Күнәлі іс ақыретте жаман дейді,

Мәңгілік күтер алдан қараңғы түн [6, 70-б.].

Эпитафиялар ішінде көптеп кездескен жазбалардың бірі – Әл-марқұм әл-мағфур сөздері. Қазақша мағыналары «марқұм болған», «кешірілген». Маңғыстауда ғана емес, Қазақстанның батыс бөлігінде бұл сөздер жиі қолданылған. Өзге эпитафиялармен салыстырғанда бұл сөздер өткен шақта, болған істі білдіріп тұр. Құдайдан кешірім сұрап немесе соңғы үкімнің Аллаға тиісті екені жазылған құлпытастардың мазмұнын түсінуге болады, алайда жоғарыдағы жазбалар марқұмның кешірілгенін ерекшелепті. Бұлай жасаудың мәнісін, біз үміт етудің көрінісі деп біліп, әрі оны адамның ойын жақсыға бұруға бағыттайтын аффирмациялардың алғашқы үлгілерінің бірі деп ойлаймыз.

Табылған эпитафиялардың барлығы да мұсылманшылықтың шеңберінен аспай жазылған. Қайтқан кісінің тегі мен есімі, туған, өлген жылынан, мазарды салған шеберінен бөлек, көпшілігінде Алла тағала мен Пайғамбар ескеріліп, кәлима шаһадат, аят, сүре, зікірлер жазылған. Бұлай жазудағы себеп – зияраттап келген адамның қасиетті жазуды оқып, құран бағыштауына мүмкіндік жасау деп білеміз.

Эпитафиялар ішінде тағы бір назар аударуымыз керек бөлік – Пайғамбар хадистері. Ә.Қ. Муминов бастаған бір топ ғалымдардың көмегімен оқылған «*Алланың Пайғамбары, Саллалах алейх уа-салам, айтқан: Егер өмірден түңілген болсаң, қабір жұртына тауап еткейсің*» [11] жазбасы қоғамда орын алып жатқан діни көзқарастар қайшылығын реттеуге септігін тигізері анық. Бұл жердегі «тәуәп ету» сөзі күнделікті қолданыста Қажылыққа қатысты болса, мағынасы жай ғана құрмет көрсетуден бөлек құлшылық ету, сыйыну мәніне де келеді. Хадис мазмұнынан адам қиналса, қабір жұртына, яғни о дүниелік болған жандарға тәуәп ету арқылы қиыншылығын жеңілдете алады деген түйін шығаруға болады. Алайда бұл хадистің транскрипциясына қатысты ғылыми-шығармашылық тобымыздың мүшесі, мәтінтанушы, араб тілінің маманы Сайпулла Моллақанағатұлының нұсқасы өзгешелеу келеді. Негізгі ой сақталғанымен, Сайпулла Моллақанағатұлы хадисті былай тәржімалады: Алланың Елшісі саллаллаһу ғалайһи уа сәлләм айтты: «Егер сіздер бір мәселе туралы шатассаңыздар, қабір иелерінен көмек сұраңыздар». Сөзіміздің дәлелі ретінде жазбаның мәтін мен транскрипциясын қоса ұсынамыз:

Мәтін:

القبور اهل من فاستعينوا الامور في تحيرتم اذا وسلم عليه الله صلى الله رسول قال

*Транскрипциясы:*

Қала Расулуллаһи саллаллаһу алайһи уа саллам иза таһаййартум фил умур фастану мин аһлил қубур.

Келесі екі хадистің айтпақ ойы Ислам дініндегі зухд, факр амалына шақырғандай:

1. Пайғамбар, алейхи-салам, айтқан екен: кім ғариб болып өлсе...

2. Пайғамбар, алейхи-салам, айтқан екен: Кедей бол! Кедейлік – қорлық. Қорлан!

Қос хадис те адамдарға кедей, мүсәпір болуды насихаттайды, соған қарағанда сансыз хадис ішінен осылардың ерекшеленіп, тасқа қашалуы – Шақпақ ата жартастағы мешітін зиярат етушілердің көп бөлігі «ахирет қуанышы мен қайғысын дүние қуанышы мен қайғысынан жоғары қойған» сопылар екенінен хабар беретіндей. Мақаламыздың басында айтылып кеткен 10 жолды өлеңге тағы назар салар болсақ, ол тұста да жазбаның аудиториясы біреу-ақ екенін көруге болады. Ол – захид (зухд амалдарын орындаушы). Осы тұста біз мақам ұғымына қайта ораламыз. Е.Э. Бертельс өз еңбегінде зухдты «воздержанность», яғни ұстамдылыққа негізделген амалдар десе, факр сөзін «нищета», кедейлік мәнінде көрсеткен. Бірақ біз ғалымның төмендегі сөзіне назар аударуымыз керек: «В свете приписанного пророку изречения *الفقر فخرى* («Нищета – моя гордость»), факр уже

понимается не только как материальная бедность, а как сознание своей нищеты перед богом, т.е. сознание неимения ничего своего, что не проистекало бы от бога, до психических состояний включительно [14, 37-б.]. Демек, Пайғамбар хадистеріндегі ғаріптік, кедейлікті тек материалдық дәулетпен ғана байланыстырмауымыз керек. Осылай ойлағанда ғана Хәкім Абай айтып өткен төмендегі толғамның мәні дұрыс ашыла түседі: «Яғни, пенделіктің кәмәлаты әулиелікпен болатұғын болса, күллі адам тәркі дүние болып һу деп тариқатқа кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда малды кім бағады, дұшпанды кім тоқтатады, киімді кім тоқиды, астықты кім егеді, дүниедегі алланың пенделері үшін жаратқан қазыналарын кім іздейді? Хәрами, макруһи былай тұрсын, құдай тағаланың қуатыменен, ижтиһад ақылыңменен тауып, рахатын көрмегіне бола жаратқан, берген ниғметтеріне, онан көрмек хұзурға суық көзбен қарап, ескерусіз тастап кетпек ақылға, әдепке, ынсапқа дұрыс па? [5]».

Шақпақ ата жартасты мешітінен табылған тағы бір эпитафияда (Көбжал кемтар Танабай [11] / Көбжал әлсіз Танабай) кісінің әлсіз екендігі ерекшеленген, алайда бұл дене шолақтығы немесе жігер-қайраттың жоқтығы емес, кісінің атына жалғанған сопылық мәндегі, оның құдай алдындағы кемтарлығын нақтылайтын үстеме деп тануымызға болады.

### Қорытынды

Маңғыстау өңірі өзінің сакралды кеңістігімен ерекшеленетіні мәлім және эпитафиялар – оның бір бөлігі. Киелі орындарға жасалған экспедиция кезінде табылған эпитафиялардың барлығы дерлік Ислам діні шеңберінде жазылған, сопылық дүниетанымға сәйкес келіп, сол өңір халқының діні мен дәстүрінің ерекшелігін айқындайды. Көпшілігінде кәлима, тәкбир, тағауз сөздер қайталанып, кей жағдайда құлпытастардағы жазулар тек адамның аты-жөнімен ғана ершеленіп жатады, алайда олардың бірдей келіп, бірегейлігінің төмен болуы Брагинская өз еңбегінде айтқандай еліктеуден туған дүниелер емес. Олар Ислам қағидаттарын негізге ала отырып, өзгермейтін, түрленбейтін діни ақпараттарды бұрмалаусыз жеткізуді көздеген канондық жазбалар және олардың өзгертілуі Ислам заңдарына қайшы келер еді. Эпитафияларды зерттеу кезінде жергілікті жердің ақын-жырауларының мұраларына үңіліп, олардың мазмұнын салыстыра талдауға тырыстық. Қанша ғасыр бойы жинақталып, тасқа қашалып жеткен Маңғыстаудың сакралды кеңістігіндегі жазбалардың ХХ ғасырда өмір сүрген сол өңірдің ақын-жырауларының шығармашылығымен сабақтасып отыруы, өңір халқының қазақи әрі, ислами дүниетанымынан хабар береді. Тарихи дерек, мәдени құбылыс ретінде эпитафиканың құндылығы қашанда жоғары болады.

*Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «AP08856996 Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі (жыраулық мәтіндер, эпитафиялық жазба мәтіндері, петроглифтер)» зерттеу жобасы аясында жазылды.*

### ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Таирова Б.Л. Сейсем ата қорымының араб жазуындағы эпитафикасы [Электрондық ресурс], 2017. URL: <https://kozhal.kz/20173837-sejsem-ata-qorymynynng-arab-zhazyundaghy-epigrafikasy>
2. Цивьян Т.В. Текст: семантика и структура. – Москва: Наука, 1983. – 301 с.
3. XVIII век. Сборник статей и материалов. Сборник 1. – Ленинград: Издательство АН СССР, 1935. – 432 с.
4. Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық. Т 1. – Алматы: Жазушы, 2004. – 400 б.
5. Абай-Ақпарат. Абайдың қарасөздері [электрондық ресурс], 2009. URL: <https://abai.kz/post/6>
6. Тіл таңбалы Адайдың ақындары / Құраст. Қ. Жылқышыұлы. Т 1. – Ақтау: Printing house, 2016. – 432 б.
7. Тіл таңбалы Адайдың ақындары / Құраст. Қ. Жылқышыұлы. Т 4. – Ақтау: Printing house, 2016. – 400 б.
8. Тіл таңбалы Адайдың ақындары / Құраст. Қ. Жылқышыұлы. Т 5. – Ақтау: Printing house, 2016. – 384 б.
9. Ислам энциклопедиясы / Бас редактор Р. Нұрғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1995. – 306 б.

10. Мәшһүр Жүсіптің жаназасын келіні шығарыпты. [электрондық ресурс], 2020. URL: [https://malim.kz/7724?fbclid=IwAR1w5Q\\_0finyRtLMfwuph6AdVtBvnXFkfQF63kAQM0Ut9RQGjH1CBP9CGqM](https://malim.kz/7724?fbclid=IwAR1w5Q_0finyRtLMfwuph6AdVtBvnXFkfQF63kAQM0Ut9RQGjH1CBP9CGqM)
11. Муминов Ә.Қ., Нұрманова А.Ш. Шақпақ ата жерасты мешіті мен қорымының эпиграфикасы / Жауапты редакторы Б.М. Бабаджанов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 224 б.
12. Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе / Перевод с английского Азы Ставиской. – Москва: Наука; Главная редакция восточной литературы, 1989. – 328 с.
13. Мұсабаев Ғ., Махмұтов А., Айдаров Ғ. Қазақ эпиграфикасы. I шығуы. – Алматы: Наука, 1971. – 171 б.
14. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965. – 523 с.
15. Большая русская энциклопедия [Электрондық ресурс], 2005-2019. URL: <https://bigenc.ru/>
16. Әліпхан М. Абай танымы мен тағылымының өзегі М. Әуезов зерттеуінде // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – Б. 21–33. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.02>
17. Байтенова Н.Ж., Дүйсенбаева А.Қ. Исламдағы сопылық бағыт және оның Қазақстанда таралуы // ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. – 2012. – №1 (38). – Б. 161–165.

## REFERENCES

1. Tairova B.L. Seisem ata qorymynyn arab jazyyndagy epigrafikasy [Epigraphy of Seysem Ata cemetery in Arabic script]. [Elektronдық resurs], 2017. URL: <https://kozhalar.kz/20173837-sejsem-ata-qorymynyn-arab-zhazyyndaghy-epigrafikasy> [in Kazakh]
2. Civian T.V. Tekst: semantika i struktura [Collection of articles and materials]. – Moskva: Nauka, 1983. – 301 s. [in Russian]
3. XVIII vek. Sbornik statei i materialov [XVIII century. Collection of articles and materials]. Sbornik 1. – Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 1935. – 432 s. [in Russian]
4. Jeti gasyr jyrlaidy: eki tomdyq [Poetry of seven centuries: two volumes]. T 1. – Almaty: Jazushy, 2004. – 400 b. [in Kazakh]
5. Abai-Aqparat. Abaidyn qarasozderi [Words of edification of Abai]. [Elektronдық resurs], 2009. URL: <https://abai.kz/post/6> [in Kazakh]
6. Til tanbaly Adaidyn aqyndary [Aday's poets with language symbols] / Qurast. Q. Jylqyshyuly. T 1. – Aqtau: Printing house, 2016. – 432 b. [in Kazakh]
7. Til tanbaly Adaidyn aqyndary [Aday's poets with language symbols] / Qurast. Q. Jylqyshyuly. T 4. – Aqtau: Printing house, 2016. – 400 b. [in Kazakh]
8. Til tanbaly Adaidyn aqyndary [Aday's poets with language symbols] / Qurast. Q. Jylqyshyuly. T 5. – Aqtau: Printing house, 2016. – 384 b. [in Kazakh]
9. Islam enciklopediiasy [Encyclopedia of Islam] / Bas redaktor R. Nurgaliev. – Almaty: Qazaq enciklopediiasy Bas redakciiasy, 1995. – 306 b. [in Kazakh]
10. Mashhur Jusiptin janazasyn kelini shygarypty [The daughter-in-law took out the funeral of the Mashhur Yusuf]. [Elektronдық resurs], 2020. URL: [https://malim.kz/7724?fbclid=IwAR1w5Q\\_0finyRtLMfwuph6AdVtBvnXFkfQF63kAQM0Ut9RQGjH1CBP9CGqM](https://malim.kz/7724?fbclid=IwAR1w5Q_0finyRtLMfwuph6AdVtBvnXFkfQF63kAQM0Ut9RQGjH1CBP9CGqM) [in Kazakh]
11. Muminov A.Q., Nurmanova A.Sh. Shaqpaq ata jerasty meshiti men qorymynyn epigrafikasy [Epigraphy of Shakpak Ata and underground mosque] / Jauapty redaktory B.M. Babadjanov. – Almaty: Daik-Press, 2009. – 224 b. [in Kazakh]
12. Trimingem Dj.S. Sufiiskie ordeny v islame [Sufi orders in Islam] / Perevod s angliiskogo Azy Staviskoi. – Moskva: Nauka; Glavnaia redakciia vostochnoi literatury, 1989. – 328 s. [in Russian]
13. Musabaev G., Mahmutov A., Aidarov G. Qazaq epigrafikasy [The Kazakh epigraphy]. I shyguy. – Almaty: Nauka, 1971. – 171 b. [in Kazakh]
14. Bertels E.E. Izbrannye trudy. Sufizm i sufiiskaia literature [Chosen works: Sufism and Sufi literature]. – Moskva: Nauka, 1965. – 523 s. [in Russian]
15. Bolshaia russkaia enciklopediia [The big Russian encyclopedia]. [Elektronдық resurs], 2005-2019. URL: <https://bigenc.ru/> [in Russian]
16. Aliphan M. Abai tanymy men tagylymynyn ozegi M. Auezov zertteuinde [The core of Abay's knowledge and teaching in M. Auezo's research] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2022. – №1 (123). – Б. 21–33. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.02> [in Kazakh]
17. Baitenova N.J., Duisenbaeva A.Q. Islamdagy sopylyq bagyt jane onyn Qazaqstanda taraluy [Sufism direction in Islam and its distribution in Kazakhstan] // QazUU Habarshysy. Filosofiia seriiasy. Madeniettanu seriiasy. Saiasattanu seriiasy. – 2012. – №1 (38). – Б. 161–165. [in Kazakh]